

JOBST ÁGNES*

Az egészségügyi felvilágosítás első anyanyelvi eszköze: a kalendárium

Az utolsó ezer év legjelentősebb szellemi találmányai, illetve azok honosítása kapcsán egy mindannyiunk számára jól ismert könyvecskéről, a kalendáriumról fogok szót ejteni. Az európai, így a magyar kalendáriumkiadás megindulása is a **Mátyás** udvarában megfordult jeles csillagász, **Regiomontanus** (1436–1476) nevéhez fűződik, aki **Vitéz János** (1408 k.–1472) esztergomi érsek meghívására több évet töltött Esztergomban. Mátyás király udvari csillagászával, **Fekete Városi Györggyel** (Georgius Peurbachius) közösen harmincnnyolc esztendőre szóló öröknapárt szerkesztett, amely „*Tabulae directionum*” címen Nürnbergben, 1472-ben latin, 1474-ben pedig német nyelven látott napvilágot. Az a tény, hogy Regiomontanus kalendárium a latin mellett nemzeti nyelven is megjelent, utat nyitott a nemzeti nyelvű kalendáriumkiadások megindulása felé. Az első magyar nyelvű naptárat **Székely István** (1520–1563) az 1545–1550 közötti évekre szerkesztette és Krakóban nyomtatta. A 16. század vándornyomdászai már hazafias kötelességüknek tekintették a honi nyelven megszerkesztett kalendáriumok nyomását. Az első nyomdák az ország polgáriasultabb régióiban, Erdélyben, a Felvidéken és a nyugati határszélen terjedtek el, majd a század végén a sort a Debrecen környéki kalendáriumok zárták. A kalendáriumok elterjedésének köszönhetően a 16. század derekán átalakult a levelek keltezésének módja. **Nádasdy Tamás** (1498–1562) és **Kanizsay Orsolya** (1522 k.–1571) levelezésében jól megfigyelhető, hogy az 1545 előtt írt levelek még a datálás egy korábbi, csízió vagy öröknapár használatára utaló típusát alkalmazták: „*Költ az Kd várába, Sárvárba, Szent Zsófia asszony nap után való pénteken 1541.*” A század derekától kezdve azonban az általunk is használt év, hónap, nap szerinti keltezésre tértek át: „*Dátum az K. Sárvárba. 9. Martii 1549.*”¹

A különböző naptárkiadások számbavétele a századforduló pozitívista tudománytörténet írásához fűződik, a részletes könyvészeti leírások pedig a magyar kalendáriumok legjelentősebb kutatójának, **Borsa Gedeonnak** köszönhetők.² Mindmáig elmaradt azonban a szövegek tartalmi elemzése, holott egyetlen tudományág története szempontjából sem érdektelen annak vizsgálata, hogy miféle tudásanyagot, milyen világképet közvetítettek ezek a kalendáriumok a 16. századi köznép számára. Ennek oka a nagy terjedelmű összefüggő szövegek hiánya, ami miatt az elemzés kizárólag a naptárkiadások összességének ismeretében, a különböző töredékek egybevetésével végezhető el.

* Történeti Hivatal, 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

A kalendáriumok felépítése azonos. Két fő részre tagolódnak, amelyek egyike a tulajdonképeni naptárrész, amelyet a gyakorlati tudnivalókat kifejtő praktika követ. Ez utóbbi számba veszi az időjárás várható alakulását, a terméskilátásokat, a járványok és betegségek fenyegető veszélyét. Közzéteszi emellett a vásárok és postajáratok rendjét, ismerteti a környezetünkben élő népeket és nemzeteket. A voltaképeni naptár rész a kalendárium elején található, ahol a hónapok napjai mellett az adott időpontra rendelt szent vagy ünnep neve olvasható, majd a Nap és a Hold, valamint a bolygók járásának fontosabb asztrológiai adatai következnek. Ezután különféle gyakorlati tudnivalókra utaló speciális jelölések állnak. A fürdősapka a fürdésre, a cumisüveg a csecsemő anyatejes táplálástól való elválasztására, az olló a haj és a köröm nyírására utal. Megtalálhatók a kor alapvető gyógyító eljárására, az érvágásra, a köpölyözésre, a gőzfürdőzésre, a „*pilullás és italos purgatoria*”, vagyis az emésztőrendszer tisztítására és a borotválásra alkalmas időpontok, valamint a fontosabb gazdasági tevékenységek, úgymint a vetés és plántálás, a vadászás és madarászás, a halászás és herélés, továbbá az erdőirtás (favágás) alkalmas terminusai. Az érvágást jelölő kereszt és a köpölyözést jelölő üvegce mellett a C., vagyis Cholerikus, az M., azaz Melancholikus és a P., vagyis Phlegmatikus temperamentumra utaló betűk állnak, amelyek azt jelzik, mely vérmérsékletű ember számára mikor alkalmas e két tisztító terápia elvégzése. A tanácsok elsősorban a megfelelő időpont megjelölésére szorítkoznak, vagyis az égitestek járásának függvényében jelölik ki a beavatkozások elvégzésére alkalmas időpontokat. A köpölyözés, az érvágás, a pilulás és italos purgáció, azaz tisztítás kifejezések a kalendáriumok által közvetített egészségügyi ismeretek azon részét képezik, amelyek a szakember által elvégzett beavatkozásra utalnak. Ez a szakember lehetett magasan képzett orvosdoktor, például a Kanizsay Orsolya meddőségét kezelő **Szegedi Kőrös Gáspár** esetében, többnyire azonban a borbélymester végezte el az előírt műveletet.

A negyedik vérmérséklet, vagyis a szangvinikus alkat valamennyi töredékből kimaradt. Ebből az következik, hogy 16. századi naptáraink egy közös mintára vezethetők vissza, és az egymást követő naptárkiadások annak tévedését automatikusan tovább örökítették. A humoralpatológia, azaz a nedvtan teljes formában egyedül az 1592-ben Kolozsvárt kiadott Heltai-féle naptárban jelenik meg, amely a négy vérmérséklet közlése mellett szerkezetét és felépítését illetően is több ponton eltér a többi korabeli naptárétól. A szembeötlő különbségek, valamint a korabeli német naptárakkal való hasonlóság arra enged következtetni, hogy **Heltai Gáspár** a szóban forgó naptár kiadásában valamely más, mégpedig német mintát követett.

Az egyes hónapokat időmértékes formában írott naptárversek zárják, amelyek az egyszerűség kedvéért összefoglalják az adott hónappal kapcsolatos időjárásra, az elvégzendő gazdasági munkákra és az életvezetésre vonatkozó tudnivalókat. A veretes magyar nyelven született, nemritkán verstanilag is élvezetes rigmusok strófáit olvasván első, magyar nyelven született disztichonjainkban gyönyörködhetünk. A havi rigmusok elsősorban dietétikai, vagyis életviteli szabályokkal szolgálnak a kalendárium használói számára. Az étrendi tanácsok keretében például közlik, hogy milyen ételt és italt, mely fűszernövényt célszerű az adott hónapban használni. Az időjárással kapcsolatban a megfelelő ruházatkodásra és a téli tüzelő időben történő előkészítésére figyelmeztetnek. Az alapvető testi higiéné meghonosítását, a tisztálkodás rendjének kialakítását a „mosódásra” és fürdésre, valamint a haj és a köröm nyírására vonatkozó szabályok segítik elő. A gazdasági tevékenységekkel összhangban megjelenő életviteli szabályok arra utalnak, hogy az egészség fenntartásának önmagán túlmutató elsődleges célja a munkaképesség megőrzése volt, hiszen a beteg önmaga és családja létfenntartását veszélyeztette.

A prognosztikon rész „*Az dög halálról és egyéb betegségekről*” című fejezete az erdélyi naptárak közül három, a felvidékiek közül hét kalendáriumban maradt fenn. A kalendáriumoknak ez a része áll legtávolabb mai gondolkodásmódunktól. Inspirálója a kalendárium címlapján megjelölt uralkodó bolygó, ami az időuralom egy fajtájára utal. A vélekedés gyökere azon elképzelés volt, amely szerint a hét egyes napjai fölött a hét bolygó valamelyike uralkodik. Eme bolygóuralom hite egyébként számos európai nyelvben mindmáig tetten érhető a hét napjainak elnevezésében (pl. a német Montag, Sonntag, az angol Saturday stb.) Mivel a középkor embere az esztendő kezdetéből az egész év lefolyására következtetett, az év nyitó napjának bolygóistene éves uralkodóvá lépett

elő, akinek jellemzői az adott év eseményeit döntő mértékben meghatározták. Az 1584-es nagyszombati kalendárium a következőképpen fogalmazza meg ezt a számunkra már kissé szokatlan-nak tűnő elképzelést: „*Annak a planétának, mely az esztendőnek ura, tulajdonságából és természetéből parancsolják a bölcsek, hogy ítéletet tegyünk az égnek esztendő által való állapota felől. Méltán peniglen, mert minden planéta az ü természetihez hasonló cselekedeteket cselekedik.*”³ Vagyis a kalendárium szerkesztői a küszöbön álló esztendő legáltalánosabban elterjedt betegségeire az esztendőt uraló égitest tulajdonságaiból következtettek. A forró és száraz minőségi jellemzőkkel felruházott Marsot például a gyulladásos megbetegedések keletkezéséért és az égésekért tették felelőssé: „*Ollyan természete vagyon a Marsnak, hogy midőn valami igazsága vagyon az esztendei birodalomhoz, azon esztendőt nem mulatja el gyulladás nélkül. Annak okáért az emberek mindnyájan egyenlő serénységgel és vigyázással őrizzék magokat gyulladásoktól és égésektől, az Tavasznak végén, egész nyárban, és az ősznek közepiben.*”⁴

A fentiekben ismertetett egészségügyi tanácsokat áttekintve, a kalendáriumok testszemlélete és kóroktana tekintetében a következő összefoglalást tehetjük: A kalendáriumok világszemlélete szerint az ember a kozmosz része, benne a világmindenséget felépítő négy elem, a tűz, a víz, a föld és a levegő munkál. Az elemekhez négy ellentétpárba rendezett minőség: a meleg és a hideg, a száraz és a nedves tulajdonság kapcsolódik. A naptárak testszemlélete az emberi test részeit és szerveit a bolygók járása alá helyező testfelosztáson, a melothesián alapul. A fiziológia, vagyis a test működése szempontjából mindezt az emberi test négy nedvéről szóló tanítás egészíti ki. A négy vérmérséklet, középkori szóhasználatával élve komplexió határozza meg az ember fizikai felépítését és testi megjelenését. Az alkat ily módon az elemekhez, a minőségekhez és az égitestekhez kapcsolódik, és egyben a betegségi hajlamok jelölőjeként jelenik meg. A mai ember számára a 16. századi kalendáriumok legfeltűnőbb vonása az a jellegzetesség, amely az égitesteket, korabeli szóhasználatával élve planétákat élő organizmusoknak tekintve a földi élet jelenségeit és megnyilvánulásait, nem utolsósorban az ember testi jólétét az égitestek keringésével hozza kapcsolatba. Miközben a 16. századi kalendáriumok elsárgult lapjait forgatjuk, a kor kisemberének mindennapos megélhetési gondjai elevenednek meg előttünk. Óhatatlanul átérezzük, milyen fontos is volt számára annak megtudakolása, mit hoz a küszöbön álló esztendő, lesz-e elegendő terménye, bora, szaporodnak-e állatai, és a legfontosabb, hogyan szolgál majd egészsége.

IRODALOM

1. „Szerelmes Orsikám...” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Budapest, Szépirodalmi K., 1988. pp. 5–6, 16–19.
2. Borsa G.: A magyar csíziók kialakulásának története. In: Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1974–1975. Budapest, 1978. pp. 265–346.
3. Nagyszombat, 1584. RMK I. 210.
4. Detrekő, 1582. RMK I. 196.